

Små synsvansker – store konsekvenser

Et uoppdagget problem for mange – en ulykke for hørselshemmede?

av Karen-Johanne Andersen

Nedenfor følger et særtrykk av artikkelen

”Små synsvansker – store konsekvenser. Et uopdaget problem for mange – en ulykke for hørselshemmede?”, av Karen-Johanne Andersen.

Tekst og illustrasjoner er beskyttet, og må ikke gjenbrukes uten tillatelse fra forfatteren og Statped. Kontakt redaksjon@statped.no hvis du har spørsmål om utgivelsen og bruk av fagstoffet.

Artikkelen er en del av en antologi:

Ellinor Hjelmervik, Gro Hartveit og Walther Olsen (red.): *Utfordringer og undringer - En samling spesialpedagogiske artikler fra Statped Vest*, Statped skriftserie nr. 98, 2010, © Statped vest. ISSN 1503-271X / ISBN 978-82-7604-054-8 <http://www.statped.no/skriftserie>

Etter artikkelen er det lagt ved annen tekst fra antologien, som innholdsfortegnelse, forfatteromtaler, kolofon og liste over utgivelser i Statped sin skriftserie.

Det må ikke kopieres fra denne boken i strid med åndsverksloven eller avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorganisasjon for rettighetshavere til åndsverk.

Små synsvansker – store konsekvenser

Et uopdaget problem for mange – en ulykke for hørselshemmede?

Karen-Johanne Andersen

Innledning

Hvis hørselen svikter, er det synet du må stole på. Når jeg møter en flokk døve barn, blir jeg fascinert av hvor raskt de oppfatter verden rundt seg. De skanner lynraskt rommet for å se hva som skjer, og de kommuniserer visuelt i et tempo som for en utenforstående kan virke umulig. Synet har en enorm kapasitet til å fange opp det som skjer på avstand, og er uovertruffent i kommunikasjonsprosessen.

Kommunikasjon er enkelt og samtidig komplisert. Vi tenker sjelden over hvor mange små deler kommunikasjonen egentlig består av, og hvor avhengig vi er av synet. Vi bruker synet til å ta kontakt, for eksempel ved å se på den andre og vifte med hånden. Når samtalen er i gang, bruker vi blikket til å opprettholde kontakten og for å regulere hvem sin tur det er til å snakke. Synet regulerer også avstanden til partneren, og dersom vi snakker om noe eller noen i nærheten, bruker vi ofte blikket som referanse ved å se mot eller peke. Med synet bekrefter vi også hverandre i løpet av samtalen og sjekker at vi fortsatt har partnerens oppmerksomhet. Synet hjelper oss til å avlese partnerens kroppsspråk, gester og mimikk og kan brukes til å gjenopprette kontakten hvis den blir avbrutt. Endelig bruker vi synet for å vite når det er naturlig å avslutte en samtale (Andersen 2005).

Hørselshemmede må i tillegg bruke synet til å avlese tegnspråkets munnbevegelser, mimikk og håndformer og raskt kunne sjekke hvis noe uventet skjer i omgivelsene, alt dette mer eller mindre samtidig. Når synet fungerer normalt, vil hørselshemmede vanligvis kunne klare alle disse delene av kommunikasjonen, vel å merke hvis de ikke har tilleggsproblemer som setter grenser og krever ekstra energi.

Hva skjer med hørselshemmedes kommunikasjon dersom synet svikter?

Selv små synsproblemer kan gi store utslag. For eksempel kan to tegn ha samme håndform, men skilles fra hverandre ved hjelp av munnstillingen eller øyenbrynenes posisjon – ikke noe problem for de fleste hørselshemmede. Men når synet ikke strekker til, vet vi at de har en tendens til å konsentrere seg mest om hendene og håndformene, og at de dermed ikke får med seg andre meningsbærende uttrykk – fordi alt skjer samtidig og går for fort for dem.

De klarer ikke de raske blikkskiftene og den samtidige sanseoppfattelsen som er nødvendig for å få med seg alt. Noen ganger kan man se at de forsøker å holde armen til partneren

fast I tillegg til at det oppstår misforståelser i selve budskapet, kan det tenkes at den som er synshemmet, heller ikke oppfatter kroppsspråket til partneren tydelig nok. Kanskje partneren ikke lenger synes samtalen er interessant? Et litt oppgitt blikk til siden er nok for oss andre. På grunn av synsproblemene leser ikke eleven alltid de sosiale kodene fullt ut, særlig når situasjonen er ute av de daglige rutinene. Det fører gjerne til stress som igjen gjør det vanskeligere å se godt nok.

Emosjonelle uttrykk er også en svært viktig del av kommunikasjonen. Vi bruker både syn og hørsel til å avlese andres uttrykk. Det er ikke uten grunn at vi ofte hører om synshemmede at de har lite mimikk. Mimikk og kroppsspråk lærer vi fra vi er barn ved å se på andre og etterlikne. Å kunne avlese andres emosjonelle uttrykk er også viktig for utviklingen av empati. Blinde har ofte vist seg å være forsinket i sin empatiutvikling (Andersen, Brandsborg og Vik 2000).

Personer med døvblindhet har aldri kunnet se andre menneskers uttrykk, eller kunnet tolke andres følelsesuttrykk gjennom hørselen. Hørselshemmede med synsproblemer kan bare delvis avlese andres uttrykk. Det gir heller ikke optimale betingelser. Både det å finne partneren på avstand og å opprette blikkontakt er ofte vanskelig. Det kan skyldes nedsatt synsstyrke, innskrenket synsfelt, blinding og/eller ”visuell støy”. Med det siste mener jeg et miljø med for mange synsinntrykk på en gang. Resultatet kan bli frustrasjon eller passivitet. Videre er det ofte et problem å vite om initiativet til kommunikasjon er oppdaget av andre.

Like lett som det er å feiltolke kommunikasjonen for den som har synsvansker, like lett er det for oss rundt å feiltolke den synshemmedes atferd. Følgende utsagn har jeg hørt fra lærere til hørselshemmede elever: ”Hun er ganske lat”, ”Han gidder ikke se på meg når jeg snakker til ham, og vil ikke bruke munnbevegelser selv”, ”Vi tror evnene hennes er litt dårlige”, ”Han har noen atferdsvansker og er litt sta.” Utsagnene har nesten uten unntak vært bygget på feiltokninger. I tillegg har lærernes reaksjoner vært med på å forsterke den negative atferden. Sist, men ikke minst, har det bidradd til at eleven ikke har fått riktige tiltak og dermed ikke de beste mulighetene til å utvikle seg optimalt. Slik kan en negativ spiral oppstå, men behøver det å være slik?

Vanlige synsproblemer og vanlige konsekvenser

Jeg snakker ikke her om de mest alvorlige synsvanskene, som store tap i synsskarphet og alvorlige synsfeltutfall, eller blindhet. Disse elevene vil få veiledning av kvalifisert personale fra Regionsenter for døvblinde. Jeg snakker om de små og ”ubetydelige” vanskene som kanskje aldri blir oppdaget eller henvist til synspedagog.

Jeg vil ta for meg tre hovedgrupper av små synsvansker og hva slags konsekvenser de kan få. For hørende er kanskje problemene små, men for en hørselshemmet som ikke fullt ut kan kompensere med synet, blir konsekvensene mye større.

Hvis du er født med normalt syn som blir dårligere, er du oppmerksom på hva du ikke ser. Men er du født med nedsatt synsevne, er det du ser, normalt for deg. Det kan være umulig å forstå hva det innebærer at andre ”ser godt”. Slik som far til en liten svaksynt pike fortalte meg: ”Vi sto ved vinduet hjemme da hun ba meg se hva besteforeldrene hennes holdt på med. Men de bodde jo fem mil unna! Da jeg forklarte at det var umulig for meg å se, sa hun: ”Men jeg trodde jo at du så så godt, jeg!”

Det å se består av mange delfunksjoner: å se detaljer, gjenkjenne personer eller gjenstander (form), orientere seg i rom, skille figur fra bakgrunn, oppfatte dybde, skille svart og hvitt (kontrastsyn) og farger i dagslys, skumring og mørke og å tolke noe som står stille eller beveger seg. Noen kan ha problemer med bare noe av dette, andre med mer. Vi er vant til å tenke at det å se dårlig er å bevege seg i en slags tåke der konturene og detaljene er visket ut. Men å være synshemmet kan også være å se noe helt tydelig, men ikke forstå hva du ser.

Lett nedsatt synsstyrke

Synsstyrke eller visus er et uttrykk for øyets evne til å skille detaljer fra hverandre. Det betegnes med desimaltall. Fullt syn skårer 1,0. Alle verdier som er mindre enn 1,0, betegner altså ulike grader av nedsatt visus. Innenfor trygdesystemet gjelder WHO's definisjon av hva som er synshemming. Den opererer med visus 0,3 eller dårligere. Gruppen jeg skriver om, vil ha visus bedre enn 0,3. Det vil si at en øyelege vil registrere at de har synsstyrke innenfor det normale. Innen synspedagogikken opererer vi imidlertid med en annen definisjon av synshemming: ”Enhver som har problemer med synet på ett eller begge øyne, er synshemmet.”

En slik person vil nettopp kunne ha problemer med de visuelle signalene i kommunikasjonen. De kan overse og feiltolke, og de blir mye raskere slitne enn fullt seende. Nedsatt hørsel eller døvheter gjør dessuten at de ikke kan kompensere med å bruke hørselen.

Utover situasjoner knyttet til kommunikasjon, kan ett eller flere andre symptomer skyldes lett nedsatt synsstyrke, slik som uvilje mot lesning som inneholder detaljer og/eller bilder med dårlig kontrast. De klassiske eksemplene på dette er brøkregning og kartlesning. Tavler med dårlig kontrast og lyssvake bilder fra prosjektør er ekstra anstrengende.

Lett innskrenket synsfelt

Synsfeltet kan innskrenkes på mange måter og av mange årsaker. Med lett innskrenkning mener jeg at synet på ett øye er ute av funksjon eller nedsatt, og/eller at synsfeltet er innskrenket, men at det gjenværende feltet er på mer enn 20 grader. I likhet med å ha visus bedre enn 0,3 utløser heller ikke dette noen rettigheter for synshemmede ifølge WHO.

Innskrenket synsfelt for denne gruppen kan skyldes at synet på det ene øyet er dårligere enn det andre. Det kan også skyldes skjeling eller at et øye er blindt. I alle tilfellene vil

hjernen velge bort bildet fra det øyet som er mest uklart. Hvis synet på det andre øyet er normalt, vil ofte problemene være relativt små. Men for hørselshemmede blir konsekvensene straks større. Informasjon fra den ene siden av rommet kan gå tapt, og det tar lengre tid å skanne rommet for viktig informasjon. De makter ikke det høye tempoet særlig lenge.

Manglende dybdesyn og problemer med samsynet

Effekten av manglende stereoskopisk syn er ofte undervurdert, også hos normalt hørende barn. Barna kan bli klossete og fomlete. De kan slå melken utenfor glasset, snuble i fortauskanter og være dårlige i ballspill. Svært ofte feiltolkes disse symptomene som forsinket motorikk, lærevansker eller lett grad av CP.

Ved samsynsproblemer fungerer begge øynene, men – som ordet sier – ikke sammen. Det skyldes ofte at øyemusklene ikke er i balanse. Det oppstår gjerne rivalisering mellom øynene, og resultatet blir et urolig synsbilde. Det slår kanskje mest ut i lesning, der bokstavene kan flytte på seg og gli inn i hverandre. Som en skoleelev beskrev det for meg: ”Bokstavene er akkurat som maur. Når jeg har lest en stund, begynner de å krype over arket og blande seg med hverandre.”

Symptomene er ofte lette å forveksle med dysleksi, men har en annen årsak. Ekstra vanskelig blir det for en elev som har både dysleksi og det vi med en samlebetegnelse kaller okkulære vansker. Navnet kommer fra ordet *occulus* som på latin betyr øye.

Hørselshemmet og noe mer?

Når flere medisinske symptomer opptrer sammen, snakker vi gjerne om et syndrom. Det er mange ganger vanskelig å se disse sammenhengene, både for foreldre og fagfolk. Men hvis de oppdages tidlig, kan barna få bedre hjelp og riktigere tiltak. Det er to spesielle syndromer jeg vil nevne her, Usher og CHARGE. Det er de to største gruppene. Forskningen gir oss tall for hvor mange vi statistisk sett skulle kjenne til i vår region, men bekymringsfullt få blir oppdaget og henvist.

Hvordan oppdage Usher syndrom?

Usher syndrom kan forekomme både hos døve og tunghørte. De har en øyesykdom som kalles *retinitis pigmentosa*. Ofte er nedsatt mørkesyn det første symptomet. Barn og unge som har Usher syndrom, kan bli engstelige for mørket. De vil ikke gå ut i skumringen, eller de vil holde noen i armen. Mange insisterer på å ha lys på om natten, selv om de tidligere ikke har vært mørkredde. Årsaken er at synsfeltet gradvis innskrenkes ved at de synscellene som fungerer i godt lys, langsomt blir ødelagt. Det er ofte ikke lett å oppdage Usher syndrom på andre måter, leseferdighetene blir for eksempel ikke dårligere dersom bare lyset er godt nok.

Mange som har Usher, får ikke diagnosen før i godt voksen alder. Da har de måttet leve altfor lenge med et alvorlig synsproblem, ofte uten å forstå hvorfor de ikke fungerer like godt som andre.

Hvordan oppdage CHARGE syndrom?

Personer som har CHARGE syndrom, kan ha alle grader av hørselstap. Synsproblemene kan variere fra blindhet til ulike grader av lett nedsatt syn. Balansen er ofte dårlig hos disse elevene, og de har gjerne vært sene med å gå.

Mange av dem har en spesiell defekt i øynene som gjør at de har pupiller formet som et nøkkelhull (colobomer). Denne skaden kan gå helt inn til netthinnen og gjøre at synsfeltet oppover faller ut. Det kan vi noen ganger se ved at barna med CHARGE syndrom gjerne sitter litt lenet bakover eller legger hodet bakover når de skal se på noen.

De kan også ha ører med spesielle åpninger, ofte formet som en trekant. På grunn av halvsidig ansiktslammelse er ofte CHARGE syndrom lett gjenkjennelig. Når de smiler, får de ofte ikke med begge sider av ansiktet.

Dersom foreldrene kan fortelle om spiseproblemer og hjertefeil, er sannsynligheten svært høy for at det dreier seg om CHARGE syndrom.

Elever med disse syndromene bør henvises til Regionsenter for døvblinde. Det er den instans som best ivaretar helheten, som følger dem gjennom hele livsløpet, og som kan veilede nettverket rundt, spesielt når det gjelder kommunikasjon.

De "seende blinde". Den nye gruppen synshemmede

Per er döv, men har en forvirrende atferd. Han ser tilsynelatende utmerket: Han finner frem overalt, plukker opp små ting fra gulvet, kan peke på detaljer i bilder og bruker datamaskinen med stor dyktighet. Likevel har han en synshemming. Problemene hans kommer tydelig frem i tegnspråkopplæringen. Han begynte sent å bruke tegn, og leseferdighetene hans er dårlige. Når noen snakker til ham, kan han finne på å snu seg vekk. Av og til ser det mer ut som om han ser tvers gjennom den som tegner, med et tomt blick. Han vil ikke bruke munnbevegelser selv, og ansiktet hans er påfallende mimikkløst. Per har diagnosen CVI (Cerebral Visual Impairment). Øynene hans er helt i orden, synsskaden sitter inni hjernen.

Synsapparatet vårt består av mye mer enn øynene. Fra hvert øye går en kabel med nervefibre (synsbanene) inn i hjernen der de krysser hverandre og går videre til bakhodet. Bildesignalene følger disse banene og sendes så videre til ulike hjernesentre for tolkning. En hjerneskade kan derfor ramme ulike deler av synsbildet.

Ofte blir synsfeltet innskrenket slik at det kan være vanskelig å oppfatte flere ting på en gang. Å finne en liten gjenstand under sofaen er enkelt, men ikke en gjenstand blant mange midt på bordet. Når synsfeltet overbelastes med inntrykk, innsnevres synsfeltet.

En mattekant kan oppleves som et trappetrinn, og stien i skogen kan se helt flat ut. Normalt lys kan gi en voldsom lysømfintlighet og blende i lang tid. Det er lettest for dem å gjøre en ting om gangen, for eksempel enten spise eller følge med på det sosiale, enten gå eller prate. Det kan være vanskelig å forstå når andre peker, og de følger gjerne linjen i boka med fingeren.

Disse elevene er hypersensitive for forstyrrelser. Å gjenkjenne ansikter i en gruppe folk eller ord i en tekst kan være umulig. ”Jeg hater bokstaver og andre barn” (tittelen på en forelesning av Lena Jacobson på Husebydagene 2001). Å finne frem i rom – selv om de er kjent, er en stor utfordring. Trengsel blir ubehagelig, da er det bedre å søke trygghet hos kjente personer. Det er likevel lett å tro at synet fungerer bedre enn det egentlig gjør. Tilsynelatende utnytter elever som Per synet sin svært godt i forbindelse med orientering og utforskning, men hvis vi observerer dem, ser vi fort at det de ser lettest, er ting som står stille og ikke endrer form eller plassering i rommet, det vi gjerne kaller statiske synsbilder. Straks noe er i bevegelse, som et trafikkbilde, eller kommunikasjon på tegnspråk, blir det mye vanskeligere både å se og å tolke. Problemene er gjerne mest knyttet til for høyt tempo og for store krav til samtidig oppfattelse av flere sanseinntrykk på en gang. Kommunikasjon er den situasjonen som krever aller mest av synet når det gjelder rask oppfattelse og tolkning. Det kreves hurtige blikkskifter og tolkning av kroppsspråk og ansiktsmimikk samtidig som kanskje et både komplisert og abstrakt tema skal deles. Når noen bruker tegnspråk til elever som har CVI, ser vi at de må konsentrere seg om å se på hendene til partneren, mens de ofte går glipp av ansiktsmimikken og munnstillingene.

Per og de andre ”CVI-barna” har ekstremt variabel synsfunksjon. Fra time til time, ofte fra minutt til minutt, endrer synet seg, for eksempel kan synsfeltet snevre seg inn når kravene i omgivelsene øker. Å bruke synet blir slitsomt og lite motiverende. Derfor blir disse barna sjelden visuelt nysgjerrige slik som fullt seende barn. Hørende barn som har CVI, lærer seg tidlig til å bruke språket og en ofte meget god hukommelse som kompenserende teknikker. Evnen til å huske farger er ofte en styrke. ”Blått pleier jo havet å være, og er det ikke havet, er det vel himmelen” (sitat fra forelesning av Lena Jacobson på Husebydagene 2001). Men felles for alle barn med CVI er at de søker støtte til gjenkjenning med å berøre det de ser.

Berøring – den glemte sans

Berøring og bevegelse er den første sansen vi bruker i fosterlivet. Den fins overalt i huden, men tettest med reseptorer har vi i fingertuppene, på fotsålene og leppene. Når vi kjenner på noe, anvender kroppen et avansert samspill mellom ulike sanser i hud, ledd og muskler og i det indre øret. Samlet kaller vi dette for taktil sans (Andersen og Rødbroe 2000). Taktil

sans opptar stor plass i hjernen, ligger beskyttet til og er derfor ofte rimelig uskadet selv ved omfattende hjerneskadene.

Vi bruker nok taktil sans mer enn vi tenker over. I vår kultur har synet mye overtatt berøringens rolle. Alene eller i kombinasjon med andre sanser, kanskje særlig synet, er imidlertid taktil sans en meget sterk kanal for læring og opplevelse. Tenk på hvordan førsteklasingen lærer bokstavene: De ser dem, hører og sier dem, de tegner dem, former dem med kroppen, lager dem i leire og sporer dem med fingrene. Det er med andre ord naturlig for alle å bruke taktil sans, vi har bare tenkt det er noe vi er ferdige med sånn i åtteårsalderen!

Hos døvblinde må alle delfunksjonene i kommunikasjonsprosessen ivaretas av berøring. Blikkontakt, avlesning av tegn, bekreftelse og utforsking av mimikk og munnbevegelser må skje ved hjelp av taktil sans (Damslara & Endresen 2010). Elever med hørselshemming og små synsvansker eller CVI skal selvsagt ikke "bli gjort døvblinde". Men noen elementer fra taktil kommunikasjon kan de ha stort utbytte av: Blikkontakt er mer enn å se på noen, det er en psykologisk bekreftelse på at en er oppmerksom på den andre. Det kan gjøres taktilt ved at vi lett berører for eksempel armen til den andre.

Detaljer i mange daglige handlinger kan være vanskelig å oppfatte for barn med synsvansker. La dem holde lett oppå din egen hånd mens du for eksempel rører i deigen, skjærer brød, dekker bordet, peker eller tegner.

Tilby taktiltstøttet tegnspråk. La eleven kjenne på hendene dine når det er nødvendig, som hovedregel når eleven er sliten, omgivelsene spesielt krevende og/eller tegnene er nye. Vær tydelig i dine emosjonelle uttrykk. La eleven oppdage at du er sint, lei deg eller glad, ved at du gjør ham oppmerksom på kroppsspråket og ansiktsmimikken din.

Spesielt for yngre barn kan det være lurt å ha en fast "nå skal vi snakke sammen"-plass med to stoler vendt mot hverandre. De som sitter der, skal akkurat kunne berøre hverandre med knærne. Det ivaretar en uskreven avtale om at vi skal være sammen over tid.

I tillegg bør eleven alltid ha gode synsbetingelser, slik som tilstrekkelig lys som ikke blender, gode kontraster og forstørrelse om nødvendig. Pass også på at eleven ser på deg før du snakker til ham. Legg gjerne tegnene tett opp til ansiktet, og sist, men ikke minst, sett ned tempoet!

Den erfaringen vi har fått med taktilt støttet tegnspråk, viser at hørselshemmede personer med synsvansker får frigjort synet til å se på partnerens ansikt, samtidig som han avleser tegnene taktilt. De blir bedre til å kommunisere, og det har vært morsomt å høre om hvordan de plutselig blir oppmerksomme på egen og andres mimikk og munnbevegelser. Det å dele elevens oppdagelsesreise i egen og andres ansiktsmimikk må være en sterk opplevelse. Mange timer har vært tilbrakt foran speilet mens eget og andres ansikter har vært utforsket både med synet og hendene!

Den negative spiralen. Kan vi stoppe den?

Det er lett å tro at gruppen hørselshemmede med små synsvansker er en liten gruppe. Det stemmer ikke. De britiske organisasjonene National Deaf Children's Society og Sense startet i 2004 en gjennomgang av mer enn 1000 relevante studier helt tilbake til 1933 og fant at av ti hørselshemmede barn hadde fire synsproblemer, to til tre ganger så mange som blant hørende barn (Anderson 2004). Studier av barn med CVI viser at 60 % av dem hadde andre betydelige funksjonshemminger, deriblant hørselstap (Ek 2003). Selv om synsvansker i disse studiene omfatter alt fra blindhet til et enkelt brillebehov, er tallene likevel urovekkende høye, særlig fordi så mange ikke blir oppdaget.

Ved Hunstad skole i Bergen, en statlig grunnskole for hørselshemmede, er det startet et prosjekt der alle elevene jevnlig skal kartlegges for eventuelle synsvansker med et enkelt spørreskjema til foresatte og lærer (se vedlegg). I tillegg får alle elevene en sjekk av synet hos skolens lege. Ved den minste mistanke om synsvansker skal eleven henvises til øyelege og deretter til synspedagog. Oppfølgingen vil være et tett samarbeid med de ulike øyespesialistene øyelege, optiker og synspedagog. Gjennom denne rutinen håper vi å finne de elevene som har synsproblemer, og vi håper også å finne de elevene som har Usher og CHARGE syndrom.

Til slutt vil jeg trekke frem verdien av informasjon, ikke bare til lærere, familie og medelever, men også til eleven selv. Informasjon om ens egen situasjon gir selvinnsikt, gjør eleven tryggere og bedre i stand til å forstå og å leve med sitt synsproblem.

Eleven selv vil også tro på de mytene som jeg refererte til innledningsvis, hvis vi ikke snakker åpent om hva som er den egentlige årsaken til det som skjer med ham. Vi kan ikke begynne for tidlig med å snakke med barnet, det er bare et spørsmål om hvordan vi ordlegger oss, og hvor mye vi tar opp. En god regel er å svare på det de spør om, og å snakke med dem om det vi ser skjer med dem. Vi vet også at barn kan ha vrangforestillinger om hva de feiler, som at det kan bli verre, at de kan bli blinde, ja til og med at synsproblemene kan smitte, eller at de kan dø av dem. De kan også tro at andres problemer skyldes deres atferd, som at det er på grunn av dem at foreldrene skilles.

En liten gutt kom til meg sammen med sin mor fordi han hadde problemer med synet. Det viste seg å være en gløgg gutt, men med store problemer knyttet til skjeling. Jeg fant frem en modell av øyet og forklarte ham på en enkel måte at øynene hans av og til ikke ville samarbeide og hjelpe ham til å gjøre det han ville, men det var bare øynene hans som var problemet, ikke ham selv. Mange år etterpå traff jeg moren igjen. Da kunne hun fortelle at fra den dagen han hadde vært hos meg, sluttet han med en årelang sengevæting.

I et TV-intervju så den engelske skuespilleren Susan Hampshire tilbake på sin barndom. En barndom som hun sa hadde vært preget av hennes dysleksiproblem. Det hun sa da, kan

på mange måter også passe på denne gruppen barn: ”Å være et barn med et handikap som ingen kan se eller forstå, innebærer å leve et ensomt liv. Du vekker andres vrede, skuffer dine foreldre og, verst av alt, du vet at du ikke er ubegavet” (Eriksson og Cronström, udatert).

Litteraturliste

- Andersen, K.J. og I. Rødbroe. (2000): *”Identification af medfødt døvblindhet. Et diagnosticeringsmateriale.”* Aalborg: Videnscenter for Døvblindfødte.
- Andersen, K.-J. (2005): *Synsvansker hos døvblindfødte*. Arbeidstekst nr 45. Dronninglund. Nor- disk Uddannelsescenter for Døvblindepersonale (NUD).
- Andersen, K.J., K. Brandsborg og A.K. Vik. (2000): *Hånd over hånd. Blind synspedagog i arbeid med et blindt barn*. Spesialpedagogikk 2: ss. 3-11
- Anderson, C. (2004): *A new vision for deaf children*. Talking Sense – Spring 2004: ss. 22-25.
- Damslora, S. og Å.A. Endresen (2010): *Å møtes i berøring og bevegelse. Om barn og unge med sansetap og tilleggsversker*. I Utfordringer og undringer. En samling spesialpedagogiske artikler fra Statped Vest, Bergen
- Ek, U. (2003): *Den förändrade populasjonen av synskadade barn*. Et bidrag til sluttrapporten etter Nordisk prosjekt om syn og autisme. Synspunkt 2: ss. 4-11.
- Eriksson, K. og S. Cronström. (2007): *Att leva med CVI*. Vällingby. Hjälpmedelinstitutet. (<http://www.hi.se/sv-se/Publicerat/Funktionsnedsattning/Synskada/Att-leva-med-CVI--Central-Visual-Impairment/>)

UTFORDRINGER OG UNDRINGER

En samling spesialpedagogiske artikler fra
Statped Vest

Redaksjon:

- Ellinor Hjelmervik
  - Gro Hartveit
  - Walther Olsen

Omslagsdesign: Joakim Arroub
Illustrasjon: Anne Kristin Hagesæther
Layout og sideombrekking: Rita Lone Borlaug

Utgiver: Statped Vest

© Statped Vest 2010

ISSN 1503-271X

ISBN 978-82-7604-054-8

Det må ikke kopieres fra denne boken i strid med åndsverksloven eller avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorganisasjon for rettighetshavere til åndsverk.

FORORD

Sommeren 2008 fikk vi en forespørsel fra ledelsen ved Statped Vest om å være redaksjonskomite for en artikkelsamling som speiler senterets virksomhet.

Samlingen består av populærvitenskapelige artikler som kan nå en bred målgruppe.

Det ble sendt invitasjon til alle ansatte og her presenteres de innkomne bidragene. I tillegg til å dokumentere senterets arbeid, har selve skriveprosessen vært et mål i seg selv. I den sammenhengen hadde vi stor nytte av to skriveseminarer ved førsteamanuensis Nina Goga fra Høgskolen i Bergen.

Artiklene presenteres alfabetisk etter forfatter. Oppsettet viser senterets faglige profil på tvers av fagområdene. Innholdet favner om tema fra praktisk pedagogisk arbeid, foreldrearbeid, bruk av ulike verktøy, systemarbeid, samt informasjon om spesifikke fagområder. Forfatterne står selv ansvarlig for innholdet i sin artikkel.

Takk til alle som har bidratt! En spesiell takk til avdelingsleder Thor-Arne Nilsen som tok initiativet til denne boken.

Redaksjonskomiteen har bestått av representanter fra ulike fagområder ved senteret. Vi har opplevd arbeidet som interessant, tidkrevende og lærerikt.

Bergen, desember 2010

Ellinor Hjelmervik, Gro Hartveit, Walther Olsen

INNHOOLD

- Små synsvansker - store konsekvenser s. 19
Et uopdaget problem for mange – en ulykke for hørselshemmede?
Andersen, Karen-Johanne
- Faktorer for mestring i skolen for elever med Asperger syndrom s. 29
Andersen, Unni og Kleven, Ellen
- Erfaringsutveksling - et møte mellom foreldre og Statped Vest s. 41
Beinset, Janne og Theie, Tove
- Å møtes i berøring og bevegelse - om barn og unge med sansetap og tilleggsvansker s. 51
Endresen, Åse og Damslora, Sally
- Mysteriet stamming s. 61
Heitmann, Ragnhild R.
- Døve barn i hjemmeskolen - utfordringer ved å tilrettelegge for god språkutvikling s. 69
Herland, Ingunn S.
- Med deltakelse på dagsorden s. 79
Hillesøy, Siv
- Tolk, assistent eller lærer? s. 91
Hjelmervik, Ellinor
- Opplæringsmiljø for elever med cochleaimplantat s. 99
Hofstad, Roar
- ”Ja, vi kan” s. 107

Viktige faktorer ved tilrettelegging for alternativ og supplerende kommunikasjon med barn

Hysing, Jenny S.

Voksenpedagogikk – forenlig med ekspertrollen? <i>Larsen, Kari</i>	s. 119
”Valgets kval” 10. klassekurs – overgang til videregående skole for elever med nedsatt hørsel <i>Melsbø, Anne Grethe</i>	s. 127
En skole for alle – hvorfor det? <i>Mjøøs, Marit</i>	s. 133
Styrka gjennomføring i vidaregåande opplæring ”Mission possible?” <i>Nedreberg, Amund</i>	s. 143
Nevropsykologisk undersøkelse av barn <i>Ofte, Sonja. Kaia Frøyland, Jude Nicholas, Sonja Christie</i>	s. 153
APD-teamet ved Statped Vest. Hva er APD og hva gjør vi? <i>Ofte, Sonja. APD-teamet</i>	s. 161
Døve og sterkt tunghørte elever - en elevgruppe i endring? <i>Pritchard, Patricia</i>	s. 169
Tegnskrift som pedagogisk hjelpemiddel <i>Roald, Ingvild</i>	s. 179
Medisinsktekniskpedagogiskpsykologiskspråklegkommunikativt <i>Skogen, Jorunn</i>	s. 189
Elever med AD/HD trenger lærere som kan skape oversikt og struktur i skolehverdagen <i>Skram, Kirsten</i>	s. 199
Å la øyeblikket fortelle barnets historie – etisk refleksjon om bruk av video i pedagogisk observasjonsforskning.	s. 209

Skår-Ekse, Wenche

6

”Jeg hører mine foreldres hender bruke tegn”

s. 217

Støyva, Marianne

Atferdsvansker eller språkvansker? Hvilken betydning har læreres undervisningsspråk i 1. klasse.

s. 225

Vågen, Barbro Kristine

ARTIKKELFORFATTERE OG REDAKSJON

Karen-Johanne Andersen har vært seniorkonsulent og synspedagog med embetseksamen i spesialpedagogikk. Arbeidsfeltet har vært døvblindhet og hørselshemming med synsproblemer.

Unni Andersen er seniorrådgiver og spesialpedagog med master i pedagogikk. Hun arbeider med fagfeltene Asperger syndrom og ADHD.

Janne Beinset er seniorrådgiver og audiopedagog med hovedfag i pedagogikk. Hun arbeider med fagområdet hørselsvansker.

Sonja Christie er psykologspesialist og spesialist i klinisk nevropsykologi. Arbeidsfeltene er klinisk nevropsykologi og sammensatte lærevansker.

Sally Damslara er rådgiver og multihandikap-pedagog. Hennes arbeidsområde er medfødt døvblindhet.

Åse Aune Endresen er seniorrådgiver og multihandikap-pedagog med hovedfag i spesialpedagogikk. Arbeidsfeltet er medfødt døvblindhet.

Kaia Frøyland er spesialpsykolog under spesialisering i klinisk nevropsykologi. Hovedarbeidsområdet er nevropsykologi og hørselsvansker, herunder auditive prosesseringsvansker.

Gro Hartveit er seniorrådgiver og logoped med master i pedagogikk. Hun arbeider hovedsakelig med fagfeltet taleflytvansker.

Ragnhild Rekve Heitmann er seniorrådgiver og logoped med hovedfag i logopedi. Hun arbeider med fagfeltet taleflytvansker.

Ingunn Storlykken Herland er tegnspråkkonsulent med mellomfag i Norsk Tegnspråk og fagdidaktikk. Hun arbeider med tegnspråkopplæring av foreldre til døve og sterkt tunghørte barn.

Siv Hillesøy er seniorrådgiver og audiopedagog med hovedfag i pedagogikk. Hun holder for tiden på med et Ph.D - arbeid i spesialpedagogikk knyttet til fagfeltet hørselsvansker og barn i alderen 0-6 år.

Ellinor Hjelmervik er seniorrådgiver og audiopedagog med hovedfag i spesialpedagogikk. Hun er også høyskolelektor ved høyskolen i Bergen, seksjon for tegnspråk og tolking.

Roar Hofstad var seniorrådgiver og audiopedagog med hovedfag i spesialpedagogikk ved Statped Vest på det hørselsfaglige området. Fra 2010 har han vært ansatt ved PPT i Sola kommune.

Jenny S. Hysing er seniorrådgiver og fysioterapeut med embetseksamen i spesialpedagogikk. Hun arbeider med fagfeltet alternativ og supplerende kommunikasjon (ASK).

Kari Larsen er rådgiver, tolk og lærer med videreutdanning i audiopedagogiske emner. Arbeidsfeltet er hørselshemming. I tillegg arbeider hun ved Høgskolen i Bergen (Bachelorstudiet i tegnspråk og tolking).

Ellen Johanne Kleven er seniorrådgiver og logoped med hovedfag i logopedi. Hennes arbeidsområde er Autismespekterforstyrrelser, med hovedvekt på Asperger syndrom.

Anne Grethe Melsbø er rådgiver og barnevernspedagog med videreutdanning i audiopedagogiske emner. Arbeidsfeltet er hørselsvansker med hovedfokus på videregående skole og voksne.

Marit Mjøs er assisterende direktør og spesialpedagog med hovedfag i pedagogikk og doktorgrad i spesialpedagogikk. Hun arbeider med problemstillinger knyttet til opplæringskvalitet i en inkluderende skole.

Amund Nedreberg er seniorrådgiver, Cand.Polit. fra UiO og Master of Management fra BI. Arbeidsområdene er systemrettet arbeid med tilpasset opplæring for styrket gjennomføring i videregående opplæring.

Jude Nicholas er psykologspesialist, spesialist i klinisk nevropsykologi.

Hovedarbeidsområdet er nevropsykologi / sansemessige vansker (hørselshemming, synshemming og døvblindhet), samt psykoterapeutisk arbeid i forhold til personer med plagsom tinnitus.

Sonja Helgesen Ofte er spesialpsykolog med doktorgrad i psykologi og

under spesialisering i klinisk nevropsykologi. Arbeidsområdene er nevropsykologi og forskning.

Walther Olsen er seniorrådgiver og spesialpedagog med hovedfag i pedagogikk. Arbeidsområdene er prosjektkoordinering og kommunikasjonsarbeid.

Patricia Pritchard er seniorrådgiver og audiopedagog med hovedfag i spesialpedagogikk. Hun arbeider med hørselshemmede barn.

Ingvild Roald er seniorrådgiver og lektor med fysikk hovedfag. Hun har doktorgrad om døve elevers begrepsoppbygging.

Jorunn Skogen er rådgiver og audiopedagog med videreutdanning i teknisk audiologi og tegnspråk. Hun arbeider med hørselshemmede i alle aldre i Sogn og Fjordane.

Kirsten Skram er seniorrådgiver og spesialpedagog med hovedfag i spesialpedagogikk. Hennes arbeidsfelt er AD/HD, tourettes syndrom, søvnvansker og atferdsvansker.

Wenche Skår-Ekse er rådgiver og audiopedagog. Hun er i gang med mastergrad i pedagogikk. Hovedarbeidsoppgavene er rettet mot hørselsvansker i før- og grunnskolealder.

Marianne Støyva er barnevernspedagog med videreutdanning i audiopedagogikk og tegnspråk. Hun arbeider nå som koordinator for tegnspråkopplæring for foreldre; ”Se mitt språk” i Bergen.

Tove Theie er rådgiver med utdanning innen kriminologi, off.adm, sosial-antropologi og familierapi. Hun holder på med master i samfunnsarbeid. Arbeidsområdet er hørselshemming samt PALS-modellen (Positiv Atferd, støttende Læringsmiljøer og Samhandling).

Barbro Kristine Vågen er seniorrådgiver med master i spesialpedagogikk. Hennes arbeidsområder er spesifikke språkvansker og minoritetsspråklige.

TIDLIGERE UTGIVELSER I STATPED SKRIFTSERIE

Se www.statped.no/bibliotek/skriftserie for mer utfyllende informasjon

- Nr. 01 Skavlan, Sigvald: *Thronhjems Døvstumme-Institut Program udgivet i anledning af institutets 50-aarige bestaaen*. Møller kompetansesenter, 2002
- Nr. 02 Hoven, Grete: *Veiledning til KALA*. Trøndelag kompetansesenter, 2002
Nr. 03 Hoven, Grete: *Leik og leik, fru Blom En studie av AD/HD-barns leikatferd*.
Trøndelag kompetansesenter, 2002
- Nr. 04 Nordtvedt, Trine og Øvreid, Marit: *Synlig men blir vi sett - hørt og tatt på alvor?*
Trøndelag kompetansesenter, 2003
- Nr. 05 Skogseth, Olav: *Datamaskiner formidlet gjennom folketrygden*.
Trøndelag kompetanse- senter, 2003
- Nr. 06 Østvik, Jørn, Aagård, Mia, Myklebust, Arne: *Taleteknologi - en bro til samhandling*
Trøndelag kompetansesenter, 2003
- Nr. 07 Onsøyen, Ragnhild, Øvreid, Marit, Hoelgaard, Liv Margrete: *Synlig - men ikke sett*.
Trøndelag kompetansesenter, 2003
- Nr. 08 Vetrhus, Bjarne: *Matematikk og AD/HD - En kartlegging av vansker og tiltak*.
Sørlandet kompetansesenter, 2003
- Nr. 09 Rolandsen, Wenche: *Bedre utnyttelse av IKT-hjelpemidler*.
Trøndelag kompetansesenter, 2003
- Nr. 10 Samuelsen, Anne Sofie Salberg: *Læring i skolenettverk - En studie av lærings-utbyttet i en skolebasert nettverksmodell*. Trøndelag kompetansesenter, 2003
- Nr. 11 Falsen, Lise, Lindeberg, Tove Bjørner: *Hørselshemmede i norsk litteratur*.

Møller kompetansesenter, 2003

Nr. 12 Aas, Berit: *Word 2000, Tastaturhefte*. Huseby kompetansesenter, 2003

Nr. 13 Bjelland, Terje: *Noen norske barn med AD/HD med påvist nytte av sentralstimulerende medikamenter*. Sørlandet kompetansesenter, 2003

Nr. 14 Holten, Mali, Nordskog, Åsmund, Sorkmo, Jørgen: "(...) *Samla sett detbeste opplæringstilbudet (...)*". Øverby kompetansesenter, 2003

Nr. 15 Skogseth, Olav: *Rapport fra prosjektet Samspill via skjerm*.

Trøndelag kompetansesenter, 2003

Nr. 16 Bartlett, Ingalill: *Kroppøving i klasse med elev som er synshemmet*.

Huseby kompetansesenter, 2003

- Nr. 17 Brevik, Kari, Grøstad, Kjersti, Jessen, Edle, Qvale, Annelise, Torgersen, Sissel:
Kunst og håndverk i klasse med elev som er synshemmet. Huseby kompetansesenter, 2003 Nr. 18 Øvrelid, Marit, Hoelgaard, Liv Margrete:
Dialogens kraft - en mulighet til utvikling.
Trøndelag kompetansesenter, 2004
- Nr. 19 Eric, Maia: *"Jeg er ikke så flink til å snakke - men har mye å fortelle!"*
Trøndelag kompetansesenter, 2004
- Nr. 20 Eckhoff, Gro, Handorff, Jan Arne: *Nonverbale lærevansker (NLD)*.
Torshov kompetansesenter, 2004
- Nr. 21 *FOM felles oppmerksomhet*, Huseby og Tambartun kompetansesentra, 2004 Nr. 22 Østvik, Jørn, Lauvsnes, Frode: *Bilder til dialog og opplevelse*, Trøndelag kompetansesenter, 2004
- Nr. 23 Ulland, Tor: *Bruke Windows XP med skjermleser*, Huseby kompetansesenter, 2004 Nr. 24 Slåtta, Knut: *VEILEDER, Bruk av individuelle opplærings- og deltagelsesplaner (IODP) for elever med multifunksjonshemming*, Torshov kompetansesenter, 2004
- Nr. 25 Bergrud, Gunleik: *Lær blindeskrift punkt for punkt*, Huseby kompetansesenter, 2004
- Nr. 26 Hagemoen, Marit Kval, Kari Opsal, Kerstin Hellberg, Sissel Krabbe, Arve K. Borøy, Stephen von Tetzchner: *"Jeg har noe å si - strategisk språkbruk hos barn som utvikler alternativ og supplerende kommunikasjon"*, Berg gård skole, 2004
- Nr. 27 Fauske kommune, Spesialpedagogisk senter i Nordland, Møller kompetansesenter: *Sluttrapport fra prosjektet "Overgang barnehage-skole for hørselshemmede"*,
Møller kompetansesenter, 2004
- Nr. 28 Agledahl, Liv Astrid, Svein Erik Jensen, Ann Kristin Kjemsaa, Svein Størksen: *Atferds/samspillsproblematikk -forståelse og kompetanseheving i et systemperspektiv*, Nordnorsk spesialpedagogisk nettverk, 2004
- Nr. 29 Brevik, Kari og Annelise Qvale: *Punktvis Kurs i punktskrift for ungdom og voksne- del 1*,
Huseby kompetansesenter, 2004

- Nr. 30 Hoven, Grete og Anne Lise Angen Rye: *"Flere hoder tenker bedre enn ett"*
Læringsstrategier for elever med AD/HD. En kasusstudie av læringsprosesser i to klasserom, Trøndelag kompetansesenter, 2004
- Nr. 31 Krafft, Henny Oppedal: *Lek og bevegelse - Bevegelsesutvikling hos små barn som er blinde og sterkt svaksynte CD med barnesanger*, Huseby kompetansesenter, 2004
- Nr. 32 *Usher syndrom - en kort beskrivelse*, Det statlige kompetansesystemet for døvblinde, 2004
- Nr. 33 Johnsen, Fritz: *Spesifikke matematikkvansker*, Nordnorsk spesialpedagogisk nett- verk, 2004

- Nr. 34 *Håndbok for FiN STIL Framework i Norge - System for tidlig intervensjon i Læringsmiljøet*,
Lillegården kompetansesenter, 2004
- Nr. 35 Kvalvik, Nelly og Oddvar Øyan: *Undervisning i bruk av PC med med leselist i grunn- skolen*, Huseby kompetansesenter, 2004
- Nr. 36 Corneliusen, Margit: *Afasi og spesialundervisning*, Bredtvet kompetansesenter, 2005
Nr. 37 Tinnesand, Torunn og Sandra Val Flatten: *Læring, kommunikasjon og samspill i lærergrupper - en casestudie*, Lillegården kompetansesenter, 2006
- Nr. 37 Tinnesand, Torunn og Sandra Val Flatten: *Læring, kommunikasjon og samspill i lærer- grupper - en casestudie*, Lillegården kompetansesenter, 2006
- Nr. 38 *Syn 2005*, Huseby kompetansesenter, 2006
- Nr. 39 Dalin, Roar: *Nettkontakten. Nettverksgrupper i et intranett som redskap til motiverende undervisning av voksne elever med ervervet hjerneskode*, Øverby kompetansesenter, 2006
- Nr. 40 Ursin, Espen, Svein Lillestølen og Knut Slåtta: *“Mer” “Ja” “Få”. Eksempelsamling med fokus på opplæring i enkle ekspressive uttrykk hos barn, unge og voksne med alvorlig og dyp utviklingshemming*, Torshov kompetansesenter, 2006
- Nr. 41 Kvalvik, Nelly og Oddvar Øyan: *Undervisning i bruk av PC med leselist i grunnskolen - for skjermleseren Jaws 5.10*, Huseby og Tambartun kompetansesenter, 2006
- Nr. 42 Kvalvik, Nelly og Oddvar Øyan: *Undervisning i bruk av PC med leselist i grunnskolen - for skjermleseren Supernova/Hal 6.51* Huseby og Tambartun kompetansesenter, 2006
- Nr. 43 *Matematikk på leselist : matematisk veiledning for lærere til blinde elever 5.-7. trinn / Oddvar Øyan, Ole Erik Jevne, Hilde Havsjømoen, Randi Kvåle*, Tambartun og Huseby kompetansesenter, 2006
- Nr. 44 Østerlie, Tove Leinum: *Hørselstap – nyfødte – oppfølging. Sluttrapport*, Møller kompetansesenter, 2006

- Nr. 45 Munthe-Kaas, Bitten: *Nytter det? Erfaringer fra prosjektet "Barn og unge med Asperger syndrom i skolen"*, Statped Nord, 2006
- Nr. 46 Wetaas Kettler, Bente, Edle Marri Jessen og Marit Kolstad: *Vi lager hus. Et praktisk opplegg for gruppe hvor en elev er blind*, Huseby kompetansesenter, 2006
- Nr. 47 Ulland, Tor: *Internet Explorer med skjermlesaren Jaws 6.2*, Huseby kompetansesenter, 2006
- Nr. 48 Hasli, Elinor og Egil Larsen: *Tilbake til skolen etter en hodeskade: viktig å huske på ...: sjekklister for PPT og lærere*, Øverby kompetansesenter, 2007
- Nr. 49 Johansen, Ketil, Grete, Hoven, Grete og Anne Lise Angen Rye: *Sammen er vi best*,
Trøndelag kompetansesenter, 2007
- Nr. 50 Gunleik Bergrud: *Punktskrift i dagliglivet PDL*, Huseby kompetansesenter, 2007
Nr. 51 Bartlett, Ingalill: *Ledsaging av synshemmede skiløpere*, Huseby kompetansesenter, 2007

- Nr. 52 Engenes, Eva: *Fra vegring til mestring : hvordan hjelpe den voksne eleven med lese- og skrive- vansker i utdanning og arbeid*, Øverby kompetansesenter, 2007
- Nr. 53 Johannessen, Terje, Svein Erik Jensen og Sidsel Germeten: *Fra klasserom til base – fra refleksjon til handling : en organisasjon i utvikling*, Statped Nord, 2007
- Nr. 54 Larssen, Tone: *En historisk oversikt over skole-tilbudene i Norge for elever med synshem- ming: fokus på videregående opplæring og utviklingen fram mot endelig avvikling av spesialsko- letilbudene i slutten av 1900-tallet*, Huseby kompetansesenter, 2007
- Nr. 55 *VI HAR PRØVD ALT : refleksjon, samhandling og spesialpedagogiske utfordringer. En artikkelsamling fra Bredtvet- Trøndelag- og Lillegården kompetansesentra i samarbeid med Fylkesmannen i Sør-Trøndelag*. Redaktør: Elin Kragset Vold, Lillegården kompetansesenter, 2007
- Nr. 56 Samuelsen, Anne Sofie Salber: *"At vi har vært moderskole har gitt oss et skikkelig dytt..."*. *Organisering av kompetanseressurser og innovasjonsarbeid i Trondheim kommune*, Trøndelag kompetansesenter, 2007
- Nr. 57 Killi, Eli Marie: *Prosjektrapport "Eleven med ervervet hjerneskaade": - kunnskaps- og kompetansebygging for en mer desentralisert og lokal tjenesteyting*, Øverby kompetansesenter, 2007
- Nr. 58 Aanstad, Monica og Arne Kjeldstad: *Synsuka: temauke om syn og det å være blind*,
Huseby kompetansesenter, 2007
- Nr. 59 Samuelsen, Anne Sofie Salber: *"Lærende skoler - innovasjonsteori som redskap i system- rettet arbeid*, Trøndelag kompetansesenter, 2008
- Nr. 60 Olsen, Walther: *Økt forståelse! For hvem?: "Barn og unge med Asperger syndrom i skolen"*.
Prosjektrapport fra delprosjekt i Vest-Norge 2006-07, Statped Vest, 2008
- Nr. 61 Hoven, Grete: *Det é no bærrer leik, sjø*, Trøndelag kompetansesenter, 2008

- Nr. 62 Kjemsaa, Ann Kristin, Svein Erik Jensen og Bjørg Ravnevand: *Om akutt hjelp til hjem, skole og barnehage når situasjonen blir opplevd som krise*, Statped Nord, 2008
- Nr. 63 Akselsdotter, Marianne, Eva Engenes og Britt Grimstad: *Elever med vansker i mate- matikk : en veileder i utredning og tiltak*, Øverby kompetansesenter, 2008
- Nr. 64 Langlo, Ragna m. fl.: *TAST LURT: en lærerveiledning i praktisk og pedagogisk bruk av funksjoner i MS-Word 2003*, Samarbeidsprosjekt mellom Statped Vest og Bredtvet kompetansesenter, 2008
- Nr. 65 Bergrud, Gunvald: *Ser'n kleint?: Barndomsminner fra 1940 – 50-tallet* Huseby kompe- tansesenter, 2008
- Nr. 66 Bergrud, Gunvald: *Enkelt kurs i punktskrift : LITE, MEN NOK*. Huseby kompe- tansesenter, 2008
- Nr. 67 *Syn 2008 – artikkelsamling*, Huseby og Tambartun kompetansesenter, 2008

- Nr. 68 Munthe-Kaas, Bitten: *Fagtorget 2007 - Læring i fellesskap*, Statped Nord, 2008
- Nr. 69 Havsjømoen, Hilde: *De fire regnearterne på Huseby-abakus*, Huseby kompetansesenter, 2008
- Nr. 70 *Hørsel – språk og kommunikasjon. En artikkelsamling*, Aase Lyngvær Hansen, Ninna Garm og Ellinor Hjelmervik (red.), Møller kompetansesenter, 2009
- Nr. 71 Akselsdotter, Marianne og Britt Wenche Grimstad: *ADHD - fra undring til handling*
: *utredning - tiltak : en veileder*, Øverby kompetansesenter, 2009
- Nr. 72 Havsjømoen, Hilde og Randi Kvåle: *Matematikk på PC : ideer og forslag til hvordan elever med synsvansker kan bruke PC i matematikk*, Huseby kompetansesenter, 2009
- Nr. 73 *Kristin og de andre : et eksempelhefte til filmen om Kristin*, Statped Vest, 2009
- Nr. 74 Bergrud, Gunleik: *INTRATA : innføring i punktskriftnoter. Del 1*, Huseby kompetansesenter, 2009
- Nr. 75 Janitz, Eva og Randi Ballari: *Eventyr og drama som metode for å fremme inkludering, samspill og språklig utvikling*, Statped Nord, 2009
- Nr. 76 Fiksdal, Bodil og Eli Nervik: *Lese og skriveopplæring for elever med hørselstap*, Møller kompetansesenter, 2009
- Nr. 77 Hellerud, Ingvild: *Begynneropplæring i klaver for barn som er blinde eller sterkt svaksynte*,
Huseby kompetansesenter 2009
- Nr. 78 Kettler, Bente W.: *Precane - et hjelpemiddel i mobilitetsundervisningen*, Huseby kompetansesenter 2009
- Nr. 79 Ekstrøm, Hedda m. fl.: *TAST LURT praktisk og pedagogisk bruk av funksjoner i MS- Word 2007. En lærerveiledning*, Bredtvet kompetansesenter, 2009

- Nr. 80 *Læring i samspill. En samling artikler og tekster fra Øverby kompetansesenter.* Redaksjon: Torbjørn Gundersen (redaktør) og Eli Marie Killi, Øverby kompetansesenter, 2009
- Nr. 81 Bergrud, Gunleik: *Metodiske prinsipper i punktskriftopplæring,* Huseby kompetanse- senter, 2009
- Nr. 82 *Læringsplattformen Fronter - tilgjengelighet for leselistbrukere som benytter JAWS,* Ada Blomsø, Tore Johnny Bråtveit, Ole Erik Jevne, Berit Lilleberg, Oddvar Øyan (prosjektleder) og Arne Aarrestad, Tambartun kompetansesenter, 2009
- Nr. 83 *Lytt og Lær : en artikkelsamling om bruk av lydbøker og lyd støtte i undervisningen,* Bredtvet kompetansesenter, 2009
- Nr. 84 Ulland, Tor: *Windows Vista med skjermleser,* Huseby kompetansesenter, 2009
- Nr. 85 Ursin, Espen og Knut Slåtta: *Støttmateriell for god praksis,* Torshov kompetansesenter, 2010

- Nr. 86 Pritchard, Patricia og Torill Solbø Zahl: *Veiene til en god bimodal tospråklig utvikling hos døve og sterkt tunghørte barn og unge*, Statped Vest, 2010
- Nr. 87 Ryen, Hilde Tvedt og Kari Gornæs: *Lappbehandling – et idéhefte*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 88 Øyen, Bjørn: *Se muligheter med optikk*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 89 Benonisen, Silje: *Internet Explorer med ZoomText*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 90 Hellerud, Ingvild: *Musikk i klasse med elev som er synshemmet*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 91 Ulland, Tor: *Internet Explorer og JAWS 10 og 11*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 92 Havsjømoen, Hilde m. fl.: *Matematikk med leselist*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 93 Kvalvik, Nelly: *Internet Explorer med skjermleseren Supernova 11*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 94 Blomsø, Ada m.fl.: *Læringsplattformen It's learning: tilgjengelighet for leselistbrukere som benytter JAWS*, Tambartun kompetansesenter, 2010
- Nr. 95 Benonisen, Silje: *Undervisning i bruk av PC for sterkt svaksynte. Skrevet for Windows 7, Word 2007 kombinert med bruk av ZoomText 9*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 96 Kvalvik, Nelly: *Undervisning i bruk av PC med leselist i grunnskolen. Skrevet for skjermleseren Jaws 10*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 97 Kvalvik, Nelly: *Undervisning i bruk av PC med leselist i grunnskolen. Skrevet for skjermleseren Supernova 11*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 98 *Utfordringer og undringer. En samling spesialpedagogiske artikler fra Statped Vest*. Ellinor Hjelmervik, Gro Hartveit, Walther Olsen (red.) Statped Vest, 2010
- Nr. 99 Ulland, Tor: *GPS og nedsatt syn*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 100 Bergrud, Gunleik: *INTRATA : innføring i punktskriftnoter. Del 2*, Huseby kompetansesenter, 2010
- Nr. 101 Berg, Karianne, Haaland-Johansen, Line & Ingvaldsen, Sissel: *Afasi og livskvalitet. Ideer til praktisk-logopedisk arbeid*, Statped Nord, 2010
- Nr. 102 Tinnesand, Torunn et.al.: *Ja, visst gjør det vondt. LP-modellen i videregående skole erfaringer og refleksjoner*, Lillegården kompetansesenter, 2011
- Nr. 103 Ulland, Tor: *Windows 7 med skjermleser*, Huseby kompetansesenter, 2011
- Nr. 104 "God Start – veien fram". *Evaluering av habiliteringsmodell for oppfølging til foreldre/barn etter påvist hørselstap ved neonatal hørselsscreening. Sluttrapport.*

Møller- Trøndelag kompetansesenter, 2011

Nr. 105 Sorkmo, Jørgen: Statped : siste epoke i mer enn 100 års statlig spesialpedagogikk.
En faktaframstilling. Statped 2011

Nr. 106 Syn 2011. Artikkelsamling, Huseby kompetansesenter, 2011

Nr. 107 Bevegelsesglede for synshemmede. Praktisk pedagogisk tilrettelegging, Tambartun kompetansesenter, 2012
Nr. 108 Pukstad, Tore og Jan Gunnar Haugen: iPad og svaksynte – hvordan bruke iPad i skolen. Tambartun kompetansesenter, 2012

Nr. 109 Pedagogisk stimuleringsmaterieil for synshemmede. Tambartun kompetansesenter, 2012

© Statped
Telefon: 02196

www.statped.no
facebook.com/statped
twitter.com/statped

